Марко Григорович, брат Кузьми Григоровича, мав особливий ніготь на указовому пальці, вижиловані руки, а також дар стежити за зірками небесними і дещо тямить в небесній механіці. Чи?лало шахівських людей уміло знайти на небі Чепіги !, Воза2, Волосожар3. Та не кожен умів розказати людям, де цей Волосожар був вчора, куди піде завтра і де його потім шукати. А той ніготь на указовому пальці виявляв себе, коли потрібно було косу купити. Люди ходили тоді на далекі заробітки: в Таврію, на Кубань, на Дій. їдеш далеко — запасайся справним струментом. То кланявся неборака Марку Григоровичу, приказував: "Пособи снасть налагодити. Вік пам'ятати буду! ї чарку поставлю".

Марко Григорович чарку любив, та й людей любив, життя любив. Ось він на базарі, з тих рядах, де коси продають Навезуть їх, було, з усього світу, очі розбігаються.

Шахівці стоять навколо нього, придивляються, прислухаються. І здається їм, що всі коси, які проходять через руки Марка Григоровича, однієї марки, однаково бринькають, однаково грають, однаково співають. Так де ж! Прислухайтеся! Ця теж, бачите, бренькіт подає, а він, мов від старого казана;

а ця, може б, і нічого була, так деренчить, ледь-ледь, а все ж деренчить, мабуть, десь є тріщинка. І раптом провів своїм нігтем Марко Григорович ще по одній косі, і над Соборною площею в Червонограді зліта срібний птах незримої краси. Бринь! Дзень! Марко Григорович аж скинувся, аж потягся серцем за звуком. Люди ж питають:

— Ну ж а ця як, Марку Григоровичу?

— Ця гарна,— відказує Марко Григорович.— Купиш — не пожалієш!

Він умів вибрати косу, відклепати її, виточити лезо, щоб воно, як у бритви, було, вмів по статурі заробітчанина кісся підібрати, на потрібний

кут ручку обернути і так само на оптимальний кут косу випростати. З братом Кузьмою змагалися. Цей вночі на дзвіниці години видзвонював, користуючися старими ходиками учителя з церковноприходської школи, а Марко Григорович по зірках його виправляв.

Знав небо. І землю також. При тодішній трипілці громада щотри роки землю переділяла. Споконвіку цей обов'язок на Марка Григоровича покладався. Одного разу новий сільський писар сказав: "Та навіщо ж Марка Григоровича зривати з ослона, хай свої кожухи шиє. Це діло знаю і я. Я вам допоможу". І допоміг, поки обміряли прямокутні лани, коли ж дійшло діло до кругляків та клинців, тут потилицю почухав, сказав: "А оцього я не вмію!" Знову покликали Марка Григоровича, а йому що кругляк, що клинці — все одно!

Життя в Марка Григоровича склалося многотрудне. Сорокалітнім вдівцем він одружився з вісімнадцятилітньою покриткою, обрала його вона сама, з трьох претендентів. Склалися дітьми, вийшло п'ятеро: його четверо та її один. По чому розпочали новий похід в життя і вдвох народили ще шестеро. Стало одинадцятеро. Та їх двоє — тринадцятеро!

З цієї дитячої купи поволеньки вирачкував Іван, що жукуватий, що замурзаний, що обшарпаний, що швидконогий, битливий! Затремтіли в лісах всі кіб'ята, сороченята, совенята, перепадало й домашнім гороб'ятам. І в нього побратими: Іван Безродній-Пигида, Лаврентій Лавро-Равло, Петро Коло-миєць-Ковганка, Максим Захожай-Овод, Віхтор Губенко, він же й Цап, Каленик Балковий-Часник, Дерева в лісі шуться, пісок з-під ніг летить, гвардія росте, а перед нею дві стежки: одна до млина Кричевського, друга — в економію Безака-Бёзика; були ще й дрібніші стежки, що вели на хутори до хазяїновитих степовиків чи й у Червоноград, на залізницю, в олійню, а то й за "хлопчиків" — до багатих купців. Цікавий, як кажуть, все знати Іван по черзі перепробував всі шляхи, стежки й стежинки. І вогонь пройшов, і води, і мідяні труби. Проходив і зростав. І незабаром з'ясувалося, що, починаючи з якогось моменту, він став рости не вгору, а з плечі; в шістнадцять літ був такий завширшки, як і заввишки, і стаз дуже схожий на Архипа Юрка-Кита, на

Сенченка Андрія-Пузиря. Різні часи різний ужиток роблять з таких плечей. В Іванів час ці плечі наглядів паровий вальцьовий млин такого й такого капіталіста, гарний млин, п'ятиповерховий, модерний, новісінький, ну й широко розкрив ворота. Потяглися туди всі Іванові приятелі і він також; спинився біля якогось корпусу, плечима поводить, а з корпусу чути: "Сюди, Іване, до нас, мукобоєм будеш, з такими плечима тобі й іншої дороги нема..."

Був млин, було ненастанне порання біля п'ятипудових мішків, потім війна була, окопи були, і коли вони скінчилися, стаз Іван, тепер уже Іван Маркович, під шахівським небом загартований душею і тілом.

Цей парк при сільському клубі був колись панським садом. Ми сидимо на ґаночку в тіні осокора. Питає він: "Все, Юхимовичу, про квінтесенцію розпитуєш?" — "А чого ж,— відповідаю.— Бо в кожного своя, цікаво слухати". Він каже: "Перед очима в мене життя моє все проходить, важке ж було, безрадісне, а згадаю, то се, то те і несамохіть посміхнуся. Коли мені було десять літ, віддали мене в економію за помічника до свинопаса, діда Гопала, якого в прізвиську дві течії сполучилося. Ти знаєш, між іншим, що серед наших православних імен є й Аполлон?! Так ось діда Гопала і звали Аполлоном! Аполлон-Гопало — у звучанні є щось ідентичне! Отож був він свинопасом, я при ньому за підпасача, і, скажу тобі, ніде мені так добре не працювалось, як з ним. Він якусь лагідність, добрість виточував із себе. Зовні страшний: бородатий, обшарпаний, а глянеш на нього, і не знать, від чого пориваєшся до нього:

— Дідусю...

— Ет, дідусю...

— Дідусю, казку розкажіть...

— Та ви всі до казок ласі...

Не вспіємо сісти десь в холодочку, як інші хлопці, мов медом принаджені, вже тут, обсіли діда. І тільки й чути:

— Дідусю, дідусю...

Та що хлопці. От, мабуть, не уявляєш собі — свині любили його, крутяться навколо нього, рохкають. Випасалися зони у великому лісі, шкоди близько не було, то й розбігалися куди яке хотіло. А йому й клопоту мало начебто. Та ось спостеріг, що сонце вже на належному прузі, підведеться, і тут починається незабутнє дійство. Стане під дубом, голову підніме трохи і гукне гучно: "гоп, гоп, гоп" — і всі свині, де б яке не було, зриваються з своїх місць і женуть до шефа свого, збиваються біля ніг у нього, крутяться, рохкають, вирують. Він знав — всі вже збіглися чи ні. Інколи казав: "А побіжи-но, Івасику, до Дубини, там, либонь, в піску гріється Барабой". Це кнур так звався. Ото й моя робота була — зганяти холуди-ною того Барабоя, і не знаю, хто радніше до діда Гопала біг — тварина чи я. Згадую про нього, царство йому небесне, з теплим серцем.

А ще й таке. Нова мати моя була мачуха як мачуха, любила холудику в руки брати. Та як не візьмеш, коли нас одинадцятеро! А все ж більше перепадало пасинкам, ніж рідким дітям. Надто мені. Щороку наймали мене на хутори пастушком до хазяйновитих хуторян і щоразу я незмінно тікав додому. Не скажу, що ті хазяї кривдили мене, не годували, били. Нічого цього не було. Але ж знесилювала робота. Бо, бач, луки чи вигін у хуторянина невеличкий. Це одна біда для пастушка, а друга те, що вигін цей з усіх чотирьох боків обставлений стінами пашні. Отож у худоби під ногами суха толока, а там — метрів за тридцять — п'ятдесят буяють пшениці, з другого боку — ячмінь, з третього — овес. У корівки очі розбігаються. І ось вона вже в пшениці, друга до вівса прямує, бичок купається в зелених хвилях ячменю. Пастушок — розривається, кидається з одного кінця в другий. А з хазяйського двору раз у раз летить: "Іване, глянь, у тебе воли в житі?!" Отак життя пастушка обертається на каторгу. І я починав думати, як з цієї каторги врятуватися, як додому втекти. І тікав. Отоді ото й з'являлася на сцену

холудина мачушина. А в мене через дорогу родичі жили, Некрії — дід і баба. Любили мене, жаліли. Бабуся завжди голову мені змивала, сорочку міняла, чимсь там своїм підгодовувала. Дідусь на голову руку клав, казав: "Терпи, козаче, отаманом виростеш..." Рука в нього була тепла. І ось одного разу дідусь побачив, як мене репіжила холудиною мачуха- Нічого не кажучи, зняв з хвіртки до загороди коров'ячий налигач, склав його вдвоє і рушив через дорогу у наш двір. Не знаю, як сталося, що мачуха не спостерегла цього і отямилася тоді, як він ухопив за руку її і почав хрестити тим налигачем. Несподіване в цьому було те, що матії-мачуха не кричала, не плакала, сказала гірко наприкінці: "Дайте, діду, мені цей налигач, хоч завіситися на чому буде, а то в господарстві й обривка вірьовки немає. Закрутилася я з ними, засмикалася, далі й нікуди..." Моє торжество потануло, і мені стало жаль мачухи. Став перед нею, схилив голову, кажу: "Я буду слухатися, мамо!" А вона мені: "Коли б же змога твоя! Е, та що казати..."

З цих хащ страждань і вийшов Іван Маркович. З хуторів перекинувся в Червоноград, там став мукобоєм. Тим часом вдарила війна, і коли вона розвалилася, Іван Маркович додому повернувся комуністом.

І це його обминають, бояться Василь Дем'янович, господар гужового транспорту Червоноградщини Матвій Якович Зу-бенко.

— Перепочивши в непі, країні треба в комунізм збиратися, а вони, бач, куди збочують. Володимир Ілліч Ленін сказав, що у нас зараз таке становище, коли щогодини, щохвилини з усіх шпарок куркульня пре, а вони про це думають? Розмовляв і з тим, і з другим, з п'ятим і десятим. Та що з ним розмовляти, коли рідного батька обікрав і сестру босоніж на мороз вигнав?! А що найтяжче, це те, що це ж ті люди, з якими ти життя прожив. Разом на вулиці в піску гралися, разом в якономії босоніж до самої покрови 4 бігали, разом лантухами кидалися у млині Кричевського й Ірхіна, разом працювали, разом їли, разом спали, разом на вулицю ходили, тьху, у солдатах разом в окопах гибіли! А ти глянь, що з нього виросло, куди позирати почав9! Питаю Василя отого Дем'яновича: "Слухай,— кажу,— ти б за копійку людину зарізав?" А він мені: "А в тебе

що — копійки лишні є?" Хай це жарт буде, як він каже, але ж жарт моторошний який! Поговорили, замість того, щоб спасибі сказати, що я його від провалля хочу одвести, він обминати почав. Ех, Юхимовичу, яке це все болюче й складне, бачиш, у безодню валяться — не вороги ж начебто, а ще вчора свої начебто люди! Від цього й серце болить. Та ти ж свій, ми з тобою в гною спали, гноєм укривалися, а що ж ти тепер робиш, куди завертаєш?!

Я спитав:

— То що, не впливають розмови?

— На таких справді не впливають. Ну як на нього слово вплине, коли у нього тридцять платформ! Життя, Юхимовичу, складна штука. Є в ньому закономірні процеси, є й закономірні наслідки. Отак живемо і збираємо сили. Вони з одного полюсу, ми з другого. І це не жарт.

Я кажу:

— Ну, добре, Іване Марковичу. Змінимо тему коча б так. Беремо іншого якогось, пересічного селянина. Заздалегідь відомо, що база в нього є: по два гектари на пушу. Припускаємо, що він молодий, повний енергії. Що робити йому? Потрапляти в закономірний процес чи застосовувати волю, щоб зробити своє одноосібне господарство не капіталістичним, а соціалістичним чи якимось там іще?

— А що ж,— каже Іван Маркович,— і таке може бути, коли чоловік ставить за мету не звичайне хазяйнування, а експеримент. У нас і такі є — розвідники, експериментатори. Ось хоча б і невтомний Нестір Степанович...

Ми обоє знали і любили Нестора Степановича.

— Що він зараз робить?

— Майструє машини для майбутньої комуни... Може, зайдемо до нього?

Я Нестора Степановича знав змалечку від батька і разом з батьком схилявся перед ним. Той самородок, який раз у раз випирає рідна земля, немов каже: "Будь ласка, любуйся цим чудом природи". Хто ж він? Селянин, батрак, заробітчанин, косар, пильщик, копач колодязів, столяр, тесля, слюсар, токар, до безкраю симпатична людина, самоук-грамотій, автор знаменитої шахівської хати, вилитої з глини з мінімумом дерев'яних конструкцій. Це був винахід бідолахи-заробітча-нина з того куща шахівських селян, що на початку віку вже залишилися без землі, мав садибу в селі та півнаділу, тобто дев'ять сажнів землі в полі. Батько наш схилявся перед цим винаходом, і коли я підріс і вперше пішов з ним у поле, він показав мені і дворище Нестора Степановича, і його хату. Хата була як хата, тільки більш нужденна, ніж сусідські.

— Так зате тепла,— сказав батько.— ї дешево йому обійшлася.

Але раніше, ніж.з цією хатою, познайомився я ближче з самим Нестором Степановичем. Він, як і батько, співав у хорі. І от в одну з неділь восени 1910 року в належний час, після "достойного", до нас у двір зайшли, крім батька, Нестір Степанович, Іван Сіренький-Калюжний, Михайло Іванович Балковий. Були чимсь збуджені.

У неділю у нас завжди день був відмінний. Ще в суботу мама з старшою сестрою моєю попідводили зсередини стіни, змазали красивою світлою глиною долівку, присипали її білим піском, який ми носили з сестрою від Дубини. В неділю ми, діти, мали привілей покачатися довше, ніж звичайно, в постелі, то й качалися, пустували, гралися в ігри, не залишаючи полу, лежанки і череня. А мама в цей час священнодіяли біля печі. Була ж неділя, а в неділю вона ніколи не залишала нас без чогось смачненького — коржиків, плескачів, пирогів, балабушок, пампушок.

Стіл у кімнаті під чистою скатертиною, помиті й побризкані ще звечора навіконні квіти — калачики й фуксії — відливали свіжістю, святковістю, в кутку на покуті перед іконами, обвішаними вишитими рушниками, блимала лампадочка. Свято!

І в це свято наш тато увів своїх товаришів. Мама заметушилася, виставила на стіл свої пироги знамениті, кухоль сметани і до неї глибоку жовту, в зелену квітку, миску, солянку із сіллю. А крім того, дістала з мисника пузатенький графинчик — карафку, як називав його наш тато, маленькі чарочки. Всі посідали, цокнулися чарочками.

І бесіда почалася, незвичайна і така, що врізалася мені в пам'ять на все життя. В ті дні помер Лев Толстой. Звістка про це дійшла до Шахівки. Та перед тим її підхопили добрі люди й газети. Це для них була справжня пожива, вони перекидали її на всі боки і, захопившися, наговорили і про те, що було, і про те, чого, може, й не було. Я сидів на полу, обернувся увесь на слух, слова не проронив з розмови. З тих чуток і повідомлень наших гостей найглибше вразив торг за толстов-ську спадщину, насамперед за його чорнильницю, ручку й перо. Виявилось, що все це треба було чомусь неодмінно продати. Під час торгу на сцені з'явилися англійці, запропонували страшну цифру в сто тисяч карбованців і через те, що більше ніхто не зміг дати, зосталися переможцями. Заплатили гроші, уклонились люб'язно, забрали спадщину по Толстому і зникли. "А ми, дурні — сказав Нестір Степанович,— залишилися ні в сих ні в их". І гірко зауважив, що англійці завжди попереду, завжди вихоплюють з-під наших рук наше ж найкраще, найцінніше, а ми залишаємося ні з чим! Говорив він пристрасно, бо взагалі бог не покривдив його даром слова. А треба було б узяти те перо й чорнильницю Толстого, поставити їх на високому, найзолотішому, найкращому столі, сказати добрим людям: "Гляньте! Дивіться! Цим пером Толстой писав для свого народу книжки про те, як треба жити на світі!". З цього часу й запам'ятав я Нестора Степановича, виокремив його серед інших, полюбив і зберіг це почуття до цього дня.

1 Чепіги — українська народна назва сузір'я Оріон.

2 В і з — українська народна назва Великої і Малої Ведмедиці.

3 Волосожар — українська народна назва зоряного скупчення Плеяд у сузір'ї Тельця.

4 Покрова — церковне свято, яке відзначають 14 жовтня за н. ст. (1 жовтня за ст. ст.).